

ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ

MALTHUS I MARX: DILEME DEMOGRAFSKE TEORIJE

Interes za broj stanovnika jedne zemlje i za njegove promjene prisutan je kroz cijelu povijest ljudskog roda, od najranijih spisa do modernih, preciznih formulacija u političkoj ekonomiji, sociologiji, znanosti o politici. S vremenom su istraživanja stanovništva postala specijalizirano područje istraživanja demografije, nikad ne gubeći neposrednu vezu s drugim društvenim znanostima. Istraživanje stanovništva imalo je uvijek i praktičnu svrhu u smislu njegova utjecaja na blagostanje i bogatstvo zajednice, nacionalnu snagu, političku i ekonomsku organizaciju društva itd. U raznim povijesnim razdobljima, stanovništvo je uvijek postavljalo različite probleme, te su i gledanja i zaključci istraživanja uveliko ovisili od konkretnih problema pojedinih društava.

Malthusovo ime nerazdvojno je vezano za teoriju o stanovništvu. On je ne samo glavni predstavnik već i simbol za određena shvaćanja razvoja stanovništva, koja se susreću u demografskoj teoriji i prije Malthusa i ostala su aktualna sve do naših dana, a koja na kretanje stanovništva gledaju kao na neovisnu prirodnu pojavu. Nsuprot tome, Marxa bismo teško mogli smatrati demografom. On se demografskim problemima nije posebno bavio, njegove opservacije o stanovništvu su usputne i imaju polazište više u drugim društvenim znanostima nego u samoj demografiji¹. A ipak i Marx je danas predstavnik i simbol određenog shvaćanja i pristupa izučavanju stanovništva, shvaćanje koje demografske pojave razmatra u uskoj povezanosti sa cjelinom uvjeta društveno-ekonomskog života. Malthus i Marx predstavljaju danas kako okvire (granice), tako i bitne alternative za demografska istraživanja i demografsku politiku. Stoga ne začuđuje da se teorijska razmatranja demografskih problema vrše u znaku ova dva imena.

U predkapitalističkim pretežno agrarnim društvima interes za stanovništvo kretao se unutar okvira koje su postavljali stagnantni uvjeti ekonomskog stanja. Bez bzira na druge ciljeve koji su mogli izgledati poželjni, usklađivanje veličine stanovništva prema mogućnostima njegove prehrane, nametao se kao temeljni i odlučni ograničavajući faktor veli-

¹ Vidjeti: M. Macura-M. Sentić: »Marksov prilog nauci o stanovništvu«, Stanovništvo br. 3-4/1963.

čine stanovništva. U takvim je uvjetima broj stanovnika bio određen upotrebljivom poljoprivrednom površinom i visinom prinosa po jedinici površine. Povremeni ratovi i epidemije stvarali su uvjete za naknadni brži porast stanovništva, ali samo do određene granice. Sporo mijenjanje gospodarskih uvjeta i okvira za život stanovništva, nepredvidiva pojava ratova i bolesti, religiozno poimanje svijeta po kojem su ljudska zbivanja samo odraz božje volje, nepostojanje pouzdanih podataka o ukupnom kretanju stanovništva itd. — nisu davali solidnu podlogu za sistematsko, empirijsko i teorijsko bavljenje problemima stanovništva².

Do radikalnih promjena u gledanjima na probleme stanovništva dolazi u 17. stoljeću. Početak kapitalističke ere označeno je optimističkim shvaćanjima značenja veličine stanovništva za jednu zemlju. Otkrivanje i kolonizacija do tada nepoznatih ogromnih prostranstava (Amerike, Australije, Afrike), povećanje proizvodnosti rada i prinosa u poljoprivredi, uvođenje novih poljoprivrednih kultura koje su bile izdašniji izvor hrane i koje su omogućavale bolje korištenje zemljišta (krumpir, kukuruz), — dali su osnovu za brži porast stanovništva. Realni izgledi povećanja blagostanja i bogatstva ukazivali su na potrebu povećanja stanovništva. Brzi razvitak gradova i manufakturne proizvodnje, kolonizacija i vođenje dugotrajnih ratova, povećali su potražnju za ljudima. Moć pojedinih zemalja i njihovi izgledi u međusobnom rivalstvu, počeli su se mjeriti brojem stanovništva. Afirmacija racionalističkih gledanja u prirodnim i društvenim znanostima, prenijela se i na istraživanje problema stanovništva. Merkantilistička shvaćanja u ekonomiji sadržavala su kao svoj integralni dio i stimulativnu populacionu politiku. Merkantilisti su imali i praktičan razlog da zagovaraju potrebu porasta stanovništva, jer su kao predstavnici mlade buržoazije bili zainteresirani za obilnu ponudu jeftine radne snage. U drugoj polovici 17. stoljeća, W. Petty je pisao da malobrojnost ljudi znači stvarno siromaštvo i da je država sa osam miliona ljudi više nego dvostruko bogatija od zemlje iste veličine sa četiri miliona stanovnika³.

Pesimistički trend u gledanjima na porast stanovništva ponovo se javlja i nalazi svoj najviši izraz u Malthusovu »Eseju o stanovništvu« (1798). Ali prije nego uđemo u analizu Malthusovih shvaćanja treba razmotriti društvene uvjete u kojima je do ovakvog trenda došlo. Potreba ovakve analize je tim veća, što je takvo pesimističko gledanje bilo u raskoraku sa značajnim napretkom tehnologije i povećanjem bogatstva koje je baš u to vrijeme zabilježeno. Industrijska revolucija u to je vrijeme bila u punom zamahu i otvarala je nove, dotad neviđene perspektive porastu produktivnosti ljudskog rada. Zašto se upravo u to vrijeme najoštrije manifestira zabrinutost za mogućnost porasta stanovništva?

² Ipak, i u to vrijeme nalazimo neke interesantne parcijalne rasprave o stanovništvu, na primjer u djelima Thomasa Morea »Utopija«, Campanelle »Civitas Solis«, Francesca Patrizzi »De Institutione Republicae«, Niccolo Machiavelli »Il Principe«, Giovanni Botero »Della Region di Stato«, itd.

³ W. Petty: »A Treatise on Taxes and Contributions« (1662), u nas objavljeno kao »Rasprava o porezima«, u knjizi Ekonomisti 17. i 18. stoljeća, Zagreb 1952. — Slične misli nalazimo u radovima Childa, Templea, Halea.

Strah od porasta stanovništva bio je izrazit jedino u Francuskoj i Engleskoj, dok u drugim evropskim zemljama toga nije bilo u značajnijoj mjeri. A i Engleska i Francuska bile su privredno razvijenije od drugih zemalja. Osim toga, ekonomsko stanje Francuske temeljito se razlikovalo od ekonomskog stanja Engleske. Engleska je u to vrijeme bilježila vidan porast stanovništva, dok je stanovništvo u Francuskoj stagniralo ili čak povremeno opadalo. Odatle možemo zaključiti da se koincidencija sličnih stavova u pogledu rasta stanovništva u engleskih i francuskih pisaca ne može objašnjavati istim faktorima.

Francuska je u to vrijeme bila zemlja sa najbrojnijim stanovništvom u Evropi ali je ona u konkurenciji za prevlast sve više gubila u odnosu na Englesku. Snažno stimuliranje manufakture, a zapostavljanje poljoprivrede nije joj donijelo one ekonomske koristi na koje je računala. Skupi ratovi i gubitak kolonija doveli su do političke i ekonomske depresije, što je bila realna osnova za pesimističke zaključke u pogledu daljeg razvoja zemlje. To je mogući ralog zašto su fiziokratska shvaćanja sadržavala izvjesnu zabrinutost u pogledu mogućnosti i poželjnosti bržeg porasta stanovništva.

Ali zašto je u isto vrijeme takav stav bio široko rasprostranjen u Engleskoj koja je bila u punom ekonomskom poletu? Razlog tome Schumpeter vidi u trenutnim teškoćama u pogledu zaposlenosti koje je upravo izazvala industrijska revolucija⁴. Baš zato što se je tempo ekonomskog razvoja ubrzao, na novoj tehnološkoj osnovi, odnosno uz zamjenu radne snage strojevima, velik dio stanovništva nije više mogao naći posla, izgledao je suvišan. Višak radne snage bio je samo privremen, ali je on ostavio snažan utjecaj na jedan broj pisaca koji su onda pokušavali naći objašnjenje takve pojave vraćajući se na već od ranije poznate postavke. Sva ova teorijska razmatranja našla su se sakupljena u Malthusovu »Eseju o stanovništvu«, da bi po njemu i dobila naziv — maltuzijanska teorija stanovništva.

Iako je T. R. Malthus u svoje vrijeme bio istaknuti ekonomist i svestran pisac, on je danas uglavnom poznat po svom načelu (zakonu) stanovništva. U formuliranju tog zakona nije bio originalan jer su gotovo iste ideje zastupali mnogi ekonomisti od Botera do Steuarta⁵. Ali neposrednost i jednostavnost njegove interpretacije, uz pogodne društvene uvjete za njeno prihvaćanje, dale su toj formulaciji ogramnu popularnost sve do današnjih dana.

Malthus kako je poznato polazi od postavke da sve živo teži da se množi iznad mogućnosti koje pružaju proizvodi prehrane⁶. Kao dio živog svijeta i stanovništvo, prema Malthusu, teži da se povećava preko granica sredstava za život, ali te granice djeluju na samo prirodno množenje stanovništva tako da porast stanovništva stalno drže na tom maksimalnom nivou. Ako se ne bi ničim ograničavalo stanovništvo bi raslo geometrijskom progresijom i udvostručavalo bi se svakih dvadeset i pet godina. Nasuprot tome proizvodnja hrane može se povećavati u istim periodima za jednaku apsolutnu količinu, što znači da slijedi aritmetičku

⁴ Vidi J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York 1954. str. 251—253.

progresiju, pa oskudica hrane regulira veličinu stanovništva. Bijeda stanovništva, stoga, po Malthusu, proizlazi iz jedne prirodne činjenice, prirodnog zakona stanovništva, ona je vječni suputnik čovječanstva. Bijeda nižih društvenih klasa posljedica je dakle njihove nesposobnosti da usklade svoj broj raspoloživim sredstvima za uzdržavanje.

Malthus polazi od banalne činjenice da je za sve živo potrebna hrana i prema tome da ne može biti više ljudi nego što ih se može prehraniti. Ali njegova postavka da broj stanovnika uvijek teži da pređe mogućnosti prehrane ničim nije dokazana. On je morao empirijski pokazati da se stanovništvo nužno uvećava po stalnoj stopi rasta, a da proizvodnja hrane raste po opadajućoj stopi i da je to neizbježni prirodni zakon. On sam, međutim, tvrdi da je čovjek kao razumno biće u stanju kontrolirati veličinu svog potomstva⁷, pa samim tim ovaj zakon gubi strogi prirodni karakter. Osim toga on bez osnove pretpostavlja da je stopa nataliteta u Engleskoj, koju ima pred očima, opća stopa za sva vremena i sva društva. Isto tako, ničim nije potvrđeno da stopa rasta prinosa od zemlje mora nužno opadati; dapače, stopa rasta poljoprivredne proizvodnje stalno se održavala iznad stope porasta stanovništva, tako da su povijesni rezultati i podaci o kretanju stanovništva i poljoprivredne proizvodnje najuvjerljivije demantirali Malthusova pesimistička pretskakanja.

Sa ekonomskog aspekta je posebno značajno ukazati na činjenicu da Malthus svoj zakon (načelo) stanovništva primjenjuje na ponudu i potražnju radne snage. Može se osnovano tvrditi Malthus ne pravi potrebnu razliku između zakona kretanja stanovništva i zakona ponude radne snage te da njegovo načelo stanovništva ima prije svega u vidu objašnjenje položaja i ponude radne snage. Bijeda kojoj su podvrgnuti niži slojevi društva, tvrdi Malthus, proizlazi kao nužna prirodna posljedica ljudske sklonosti množenju, ali on ne objašnjava zašto se i viši slojevi, sa višim dohotkom i većom mogućnosti prehrane ne množe na isti način, do granica mogućnosti koje pružaju njihova sredstva uzdržavanja. Ako je načelo stanovništva prirodni zakon, on bi se morao podjednako izražavati kod svih slojeva stanovništva, a ne samo kod najnižih, a to množenje bi moralo dovesti sve slojeve na razinu golog fizičkog održavanja, pa bi prema tome moralo doći do potpunog ujednačavanja bogatstva, nemogućnosti trajnog održavanja razlika u razdiobi bogatstva. Ako viši slojevi žive iznad razine minimalnog nivoa potrošnje, znači da krajnje granice porasta stanovništva nisu dostignute, jer bi se preraspodjelom bogatstva mogao prehraniti veći broj ljudi nego uz

⁷ G. Botero, ekonomista sa kraja 16. stoljeća tvrdi da stanovništvo teži da raste do krajnjih granica ljudske plodnosti (virtus generativa), dok su sredstva za njegovo uzdržavanje i mogućnosti njihova povećanja (virtus nutritiva) ograničena i stavljaju granice porastu stanovništva. — Schumpeter u »History of Economic Analyses« daje visoko mjesto Boteru u razvoju demografske teorije, iako se nama čini da je Boterova »modernost« više rezultat Malthusova nekritičkog preuzimanja Botera, nego što bi Botero doista odgovarao potrebama suvremene demografske analize.

⁸ T. R. Malthus: An Essay on the Principle of Population«, London 1798. Djelo je doživjelo 8. izdanja za Malthusova života, koja je izdanja Malthus doista mjenjao.

održavanje neravnopravne razdiobe bogatstva. Malthus, međutim ne uvida ovu protivrivičnost svog učenja, niti izvodi ovakve egalitarističke zaključke. Naprotiv, primjenjujući načelo stanovništva samo na niže slojeve, on želi dokazati prirodni uzrok njihove bjede i nužnost postojanja razlika u bogatstvu i potrošnji u kapitalizmu.

Primjenjujući načelo stanovništva na ponudu radne snage, Malthus prezentira slijedeći mehanizam uravnoteženja ponude i potražnje radne snage: kapital predstavlja određeni fond sredstava iz kojeg se uzdržava radna snaga, a nagon množenja stanovništva dovodi do bržeg porasta radne snage od porasta tog fonda. Broj radnika koji se nudi tržištu ponuda rada premašuje potražnju za radom koja je određena fondom najamnina, tako da »cijena rada« pada dok cijena životnih potrepština u isto vrijeme raste. U ovom razdoblju raste bijeda, povećava se smrtnost, ljudi teže da sklapaju brak zbog većih teškoća uzdržavanja obitelji, tako da se rast stanovništva usporava. Visoke cijene hrane, jeftin rad, brojnost radnika te povećani naponi i marljivost radnika, podstiču zemljoradnike da koriste više rada pri obradi zemlje, da obrađuju nova zemljišta, da bolje održavaju (gnoje) obrađivana zemljišta i da vrše druga poboljšanja poljoprivredne proizvodnje — tako da poljoprivredna proizvodnja raste u odnosu na broj stanovništva. To će dovesti do pada cijena hrane, do porasta najamnina, položaj radnika ponovo će biti podnošljiv, prepreke porastu stanovništva će oslabiti, stanovništvo će ponovo brže rasti, ali će ponovo udariti na granice raspoloživih sredstava uzdržavanja. Tako će se ista kretanja ponavljati iz jednog perioda u drugi⁸.

Ali i sam Malthus nije bio siguran u mehanizam ponude radne snage koji je proizlazio iz njegova načela stanovništva. Tako je on pisao: »Iz prirode stanovništva proizlazi da nove radne snage i pri postojanju naročite tražnje za njima mogu doći na tržište tek za 16 ili 18 godina; pretvaranje dohotka u kapital putem štednje može se, međutim, izvršiti mnogo brže; jedna zemlja može uvijek doći u mogućnost da fondovi za održavanje radnika brže rastu nego samo stanovništvo«⁹. Ovaj citat upravo pokazuje osnovne slabosti Malthusova učenja o stanovništvu, jer je jasno da je potražnja za radnom snagom u kapitalizmu nezavisna od prirodnog kretanja stanovništva, a da ponuda radne snage ne može biti neposredno izvedena iz prirodnog kretanja stanovništva, pa da je prema tome mehanizam uravnoteženja ponude i potražnje radne snage, tržište rada, podvrgnuto posve drugačijim zakonima od zakona kretanja stanovništva. S druge strane Malthusova priznanja da sredstva za održavanje mogu rasti brže od broja radnika, odnosno stanovnika, stavlja u pitanje cijelo njegovo učenje. Važnost koju sam Malthus pridaje tzv. preventivnim preprekama povećanju stanovništva, tj. dobrovoljnom ograničenju veličine potomstva, ukazuje na to da ne može biti govora o prirodnom zakonu kretanja sta-

⁷ Malthus naime uvida da porast stanovništva ima raznovrsne prepreke, koje on dijeli u preventivne i pozitivne.

⁸ Zašto takva ciklička kretanja nisu potvrđena povijesnim iskustvom Malthus objašnjava činjenicom da je povijest čovječanstva, kakva je poznata, uglavnom povijest viših slojeva, dok se ova kretanja odvijaju unutar nižih slojeva o čijoj povijesti malo znamo.

⁹ T. R. Malthus, *Principles of Political Economy*, 2. izd. str. 215.

novništva, već da je to kretanje podvrgnuto mnogim socijalnim faktorima i da je prema tome potrebno ispitati sve te socijalne faktore da bi se sa sigurnošću moglo išta predviđati u pogledu budućih kretanja stanovništva. »Neki apstraktni zakon stanovništva postoji samo za biljke i životinje, ukoliko čovjek ne intervenira u historijskom smislu«,¹⁰ pisao je Marx kao odgovor na Malthusove tvrdnje.

Uspjeh koji je svojedobno doživjelo Malthusovo učenje o stanovništvu nije slučajna. Industrijska revolucija s dubokim tehničkim i socijalnim promjenama u procesu proizvodnje stvorila je masovnu nezaposlenost sa dubokim socijalnim i političkim nemirom. Prvi put je stvorena rezervna armija rada; od ranije nestašice radne snage, u toku 17. i 18. stoljeća, odjednom su se pojavili viškovi radnika, radničke najamnine su pale, povećala se bijeda i siromaštvo radničke klase uz istovremeni porast bogastva vladajućih slojeva. Kapitalistička klasa od sebe želi otkloniti odgovornost za takvo stanje, prikriti njegove uzroke. Krivicu za takvo stanje trebalo je prebaciti na samu radničku klasu, na njezinu navodnu nerazboritost i nedostatak moralnih ograničenja u pogledu množenja, a ne na institucije i proizvodne odnose novog društvenog sistema. Radnička klasa ne samo da je kriva za svoje siromaštvo već, prema Malthusovu učenju, drukčije stanje nije ni moguće, jer nije moguće trajno poboljšanje njezinih uvjeta života. Takvo poboljšanje samo bi dovelo do bržeg množenja radnika, a to bi opet dovelo do pogoršanja životnog standarda koje bi položaj radnika opet dovelo tamo gdje je i bio. Svakako, zaključak koji izvodi Malthus, da je veličina i položaj radničke klase određen prirodnim, vječnim zakonima, bio je za vladajuću klasu veoma pogodan i politički koristan. Stoga nije čudo da su Malthusovo »načelo stanovništva« prihvatili mnogi njegovi suvremenici, unatoč njegovim očitim logičkim protivurječnostima. Čak i takvi kritični umovi kao što su David Ricardo i John Stuart Mill bezrezervno prihvaćaju Malthusovo učenje i ugrađuju ga u cjelinu svojih ekonomskih učenja¹¹.

Prvu temeljitu kritiku Malthusovog načela stanovništva dao je Richard Jones, Malthusov nasljednik na katedri političke ekonomije na The East India College u Haileyburyju¹². Za razliku od ostalih pripadnika klasične škole Jones je bio dobar poznavalac povijesnih kretanja, što je ostavilo dubokog traga i u njegovim teorijskim radovima.

Jones napušta Malthusov determinizam u shvaćanju razvoja stanovništva, čineći taj razvoj zavisnim od ljudske volje i svijesnog djelovanja te napominje koliko je i ova volja i djelovanje uvjetovano društvenim odnosima i stupnjem razvoja društva, te je po njemu, za razliku od Malthusa, ljudsko množenje jedan socijalni, a ne samo prirodni fenomen. Svako

¹⁰ Marx, Kapital I. str. 561.

¹¹ D. Ricardo, Načela političke ekonomije, Kultura Zagreb 1952. str. 63. Ricardo daje Malthusovu načelu stanovništva dublje ekonomsko obrazloženje ugrađujući u njega tzv. zakon opadajućih prinosa.

¹² Richard Jones, Lectures on Population, i, Text Book of Lectures on the Political Economy of Nations, u Literary Remains, London 1859., izdanje Augustus M. Kelley, New York 1964. Jones je jedan od neopravdano podcijenjenih ekonomskih autora, čija originalnost i moderan pristup problemima i danas predstavlja osvježenje. Marx ga je međutim visoko ocijenio, poštujući kod njega osobito znanstveno poštenje i povijesno gledanje.

društvo svojim institucijama i ponašanjem utječe na »demografsko« ponašanje ljudi, te je kretanje stanovništva u svakom društvu različito. Jones to posebno naglašava prilikom analize oblika najamnine i njenog kretanja kao i porezne politike na populaciona kretanja¹³. U tom smislu njega možemo smatrati i jednim od pionira demografske politike.

Jonesova i Hodgskinova¹⁴ kritika ukazuje već na pravce Marxove kritike Malthusove teorije stanovništva. S jedne strane ona ide na dokazivanje povijesne uvjetovanosti zakona kretanja stanovništva, a s druge strane koncentrirajući se na odnos rada i kapitala Marx pokazuje u kojem konkretnom vidu se javlja zakon stanovništva u kapitalističkom sistemu proizvodnje. Pa iako Marx nije demograf, niti je on razmatrao opću teoriju stanovništva, a niti je dao teoriju razvoja stanovništva u predkapitalističkim društvima, njegova analiza ponude i potražnje radne snage u kapitalističkom društvu ima ogromno značenje, teorijsko i metodološko, za razvoj moderne demografske teorije. Ali, pri tome treba imati u vidu da Marxov doprinos demografskoj teoriji nikako ne obuhvaća sve njezine relevantne teme.

Nasuprot Malthusu i mnogim drugim teoretičarima stanovništva koji su vjerovali u postojanje vječnog, »prirodnog« zakona razvoja stanovništva i pokušavali ga naći, Marx je insistirao na tome da »svaki posebni historijski način proizvodnje ima svoje posebne zakone o stanovništvu čija je vrijednost historijska«¹⁵. Budući da je predmet njegove analize bio kapitalistički način proizvodnje, Marx se nije upuštao u istraživanje zakona kretanja stanovništva u drugim društveno-ekonomskim formacijama. Zato se koncentrira na iznalaženje posebnog zakona stanovništva koji je karakterističan za kapitalistički način proizvodnje. Pri tome ne ulazi u anlaizu nekih općih aspekata kretanja stanovništva, već upravo nastoji pokazati kako institucije i način funkcioniranja kapitalističkog sistema djeluju na kretanje stanovništva i daju mu društveno-povijesni značaj. Isticanje povijesnog značaja zakona stanovništva ne predstavlja samo kritiku Malthusova »prirodnog« zakona, već i obavezu da se kretanje stanovništva promatra unutar konkretnih okvira pojedinog društva.

Što se tiče samog kapitalističkog društva, Marx je pokazao kako kretanje stanovništva nije primarni faktor njegove strukture i razvoja već kako upravo ta struktura i razvoj određuju i kretanje stanovništva. Polazeći od spoznaje da je akumulacija kapitala osnovni razvojni faktor kapitalističkog načina proizvodnje, Marx ne razmatra stanovništvo kao primarno demografsku kategoriju, već prvenstveno u njegovoj proizvodnoj funkciji, kao radnu snagu, kao ljudski materijal za eksploataciju. Istina, on je znao da se društvo ne sastoji samo od klase najamnih radnika, da postoje i druge društvene klase, ali te klase ili predstavljaju rezervu najamne radne snage (seljaštvo, samostalni sitni robni proizvođači) te je i njihova sudbina određena potražnjom radne snage u toku kapitalističkog razvitka, ili je kao kapitalistička klasa, na primjer aristokracija, brojčano suviše mala da bi mogla bitnije djelovati na opća

¹³ On to spominje na više mjesta a osobito ibidem str. 141-183., 463-537.

¹⁴ Thomas Hodgskin, *Popular Political Economy*, London 1827. Reprint A. M. Kelley, New York 1966. str. glava III.

kretanja stanovništva. Stoga je po njegovu shvaćanju odnos rada i kapitala temeljni faktor za razumijevanje razvoja stanovništva u kapitalizmu.

Marx odbacuje zakon opadajućih prinosa sa zemljišta kao opći zakon poljoprivredne proizvodnje, ne videći razloga zašto tehnički napredak u proizvodnji hrane ne bi mogao teći istim intenzitetom kao i u drugim oblastima proizvodnje. Povećanje proizvodnje hrane svakako je esencijalno pitanje za mogućnost povećanja broja stanovnika, a rast produktivnosti u poljoprivredi za dalji napredak podjele rada. Povećanje poljoprivredne produktivnosti čak je, prema Marxu, uvjet nastanka kapitalističkih odnosa jer je ovo povećanje omogućavalo da se veći dio stanovništva može baviti nepoljoprivrednim zanimanjima. Stoga on o poljoprivrednoj revoluciji u posljednjoj trećini 16. stoljeća i kroz čitavo 17. stoljeće govori kao o bitnom uvjetu razvoja industrijskog kapitalističkog sistema¹⁶. Krupna industrija, s druge strane, pretpostavka je krupne i industrijski organizirane poljoprivrede, koja poljoprivrednu proizvodnju sve manje čini ovisnom od prirodnih uvjeta, a sve više od razvitka mehaničkih i kemijskih sredstava. Nema nikakva razloga zabrinutosti da bi porast proizvodnje hrane bio sporiji od porasta stanovništva. Dapače, povijesno iskustvo pokazuje da je proizvodnja hrane mnogo brže rasla od stanovništva, što je i omogućilo da se velik dio stanovništva oslobodi potrebe da sam proizvodi hranu za svoje uzdržavanje. Prema tome, iako je Marx povećanju proizvodnje hrane, a posebno porastu produktivnosti u poljoprivredi, pridavao strateško značenje za cjelokupni ekonomski razvoj, on je na prethodnom povijesnom iskustvu i prema perspektivama koje su otvarala nova tehnička otkrića zaključio da proizvodnja hrane ne može biti stvarna prepreka povećanju broja stanovnika, jer ona raste brže od povećanja tog broja. Kad bi blo drukčije, onda nikakav ekonomski napredak ne bi bio moguć, već bi cjelokupno stanovništvo bilo zaokupljeno samo proizvodnjom hrane. Stoga on odbacuje pitanje mogućnosti prehrane stanovništva kao praktički irelevantno pitanje.

Iako Marx demografskim kretanjima priznaje izvjesni stupanj samostalnosti, gledano na dugi rok proizlazi da kretanje i strukturu stanovništva, radne snage, u kapitalističkom društvu određuju potrebe i intenzitet akumulacije kapitala. Stanovništvo u vidu radne snage predstavlja unutrašnju varijablu sistema kapitalističke proizvodnje. Funkcioniranje kapitalističkog sistema određuje se uvjetima stvaranja viška vrijednosti i njegove akumulacije, a višak vrijednosti neposredno je zavisao od broja radnika i stupnja njihove eksploatacije.

Kako je višak vrijednosti osnovni motiv kapitalističke proizvodnje, veličina vrijednosti javlja se kao granica akumulaciji kapitala. Višak vrijednosti se može povećati tako da se povećava broj eksploatiranih radni-

¹⁶ Marx: Kapital, I., str. 666-668. »Usprkos smanjenom broju njenih obrađivača, zemlja je i sad donosila isti ili veći proizvod, jer je revolucija u odnosima zemljišnog vlasništva bila praćena savršenijim metodama obrađivanja, većom kooperacijom, koncentriranjem sredstava za proizvodnju, itd., i jer su poljoprivredni najamni radnici ne samo intenzivnije uprezani nego im je i polje proizvodnje na kome su radili za sebe same sve više sužavano. S oslobođenim dijelom seljačkog naroda oslobađaju se dakle i njegove prijašnje životne namirnice. One se sada preobraziše u materijalni element **promjenjljivog kapitala**«. (Ibid. str. 668.).

ka ili da se obara fond tzv. potrebnog rada. Odatle očit interes kapitalističke klase za povećanje stanovništva u smislu povećanja obujma, kako kaže Marx, »izrabljivog ljudskog materijala«.

Potražnja za radnom snagom nije, međutim, određena samo intenzitetom akumulacije kapitala već i odnosom u kome se kapital dijeli na postojeći i promjenljivi dio, tj. organskim sastavom kapitala. Kako se u toku kapitalističke akumulacije organski sastav kapitala povećava, potražnja za radnom snagom raste sporijim tempom od povećanja ukupnog kapitala. Iz toga bi međutim bilo pogrešno zaključiti da akumulacija kapitala nema potrebe za dodatnom radnom snagom. Marx osobito naglašava. »Uostalom da bi se izbjegli nesporazumi napomenut ćemo da napredak akumulacije, ako i smanjuje relativnu veličinu promjenljivog kapitala nikako time ne isključuje rasteenje njegove apsolutne veličine«¹⁷.

Ali gornja razmatranja dovode nas do pitanja: odgovara li ponuda radne snage, onako kako je određena prirodnim množenjem stanovništva, potrebama akumulacije kapitala? Marxov odgovor je negativan. Prije svega, množenje stanovništva samo po sebi nije u stanju osigurati u svakom momentu obilnu i kontinuiranu ponudu radne snage koja je uvjet za normalno funkcioniranje sistema kapitalističke proizvodnje. Marx s tim u vezi kaže sasvim jasno: »Kapitalističkoj proizvodnji nikako nije dovoljna ona količina raspoložive radne snage koju pruža prirodno množenje stanovništva«¹⁸. Ovo izgleda paradoksalno s obzirom na činjenicu da nema drugog izvora stanovništva osim prirodnog množenja stanovništva i da u kapitalizmu postoji stalno jedan značajan broj nezaposlenih radnika. Ali za sada treba osobito naglasiti da Marx čvrsto stoji na stajalištu, da kapitalistički sistem nema viška stanovništva u apsolutnom smislu, već naprotiv da oskudjeva na radnoj snazi. — Iz ovoga logički slijedi pitanje: kako je moguće povećati ponudu radne snage iznad obujma koji je određen prirodnim množenjem stanovništva, koje je (ako se apstrahira od imigracije stranih radnika) jedini izvor radne snage? Osnovni uvjet tog povećanja jest postojanje industrijske rezervne armije rada. Marx pored toga smatra rezervnu armiju jednim od bitnih preduvjeta funkcioniranja kapitalističke proširene reprodukcije.

Industrijska se zaposlenost u kapitalizmu dakle formira iz dva osnovna izvora: 1) iz normalnog priliva generacija u radnu dob, i 2) iz postojeće rezervne armije radnika. Istodobno odliv iz industrijske zaposlenosti ide kroz dva toka: 1) kroz normalno povlačenje s posla zbog starosti radnika, bolesti i drugih uzroka, i 2) kroz otpuštanje radnika, koji onda odlaze u rezervnu armiju i čekaju priliku za zaposlenje. Veličina zaposlenosti nije dakle isključivo određena prilivom i odlivom stanovništva iz radne dobi, već ona ima relativnu samostalnost koju joj daje, rezervna armija rada; ona omogućava da akumulacija kapitala usisava prema potrebi, više ili manje stanovništva nego što iznosi njegov porast. Rezervna

¹⁷ Ibid. str. 553

¹⁸ Ibid. str. 564. Ovo je važno naglasiti jer se često Marxu pripisuje shvaćanje po kojem je tehnološki napredak uzrok suvišnog stanovništva i da je stanovništva potrebno to manje što je proizvodni proces na višem tehničkom nivou. Zaboravlja se pri tom da je cilj kapitalističke proizvodnje višak vrijednosti, a on je neplaćeni rad radnika, a ne stroja.

armija se širi ili sužava u obrnutoj proporciji prema padu ili porastu zaposlenosti. Onaj dio novih radnika koji ne mogu odmah naći zaposlenje slijeva se također u rezervnu armiju, a onaj dio radnika koji više ne mogu naći posao odlazi sa tržišta rada direktno iz rezervne armije.

Samostalnost koju na ovaj način stječe kretanje zaposlenosti od kretanja stanovništva ima ogromno značenje za funkcioniranje kapitalističkog sistema proizvodnje. Mehanizam kapitalističke proizvodnje na ovaj način stalno oslobađa jedan dio dosad zaposlenih radnika koji kao rezervna armija vrše pritisak na visinu najamnine, obarajući je na egzistencijalni minimum i držeći radnike u zavisnosti i poslušnosti prema poslodavcu. Ali ovo je oslobađanje moguće jedino uz stalno revolucioniranje tehnike proizvodnje, uvođenjem takvih tehničkih novina koje zahtijevaju manji broj radnika. Bez tehničkog napretka rezervna armija rada ne bi se mogla formirati u dovoljnom razmjeru pa bi trajno vladala nestašica radne snage, kao što je bio slučaj prije Industrijske revolucije. Porast nezaposlenosti, prema tome, nije znak općeg siromašenja i nemogućnosti prehrane kao što je pretendirao Malthus, već upravo poboljšanja metoda proizvodnje i povećanja bogatstva.

Nezaposleno radničko stanovništvo nije nezaposleno stoga što bi općenito bilo previše radničkog stanovništva u odnosu na potrebe akumulacije kapitala, već što je za normalno odvijanje akumulacije neophodno da jedan dio radnika stalno ostane izvan proizvodnog procesa. Rezervna armija osigurava potrebnu elastičnost ponude radnika i njihovu prostornu i profesionalnu mobilnost, što su značajni uvjeti za efikasno funkcioniranje cjelokupnog sistema kapitalističke proizvodnje. Marx zato oštro napada one ekonomiste koji nezaposlenost radnika tumače odnosom apsolutnog broja radnika i apsolutne veličine kapitala, te promjena u odnosu postojanog i promjenljivog kapitala što stalno dovodi do privida da je radničkog stanovništva čas previše, a čas premalo. Širenje i sužavanje rezervne armije rada odvija se po fazama privrednog ciklusa, što nema ništa zajedničkog sa demografskim kretanjima koja su po prirodi dugoročna. Tako je Marx pisao: »Zakon kapitalističke proizvodnje, na kojem se temelji tobožnji »prirodni zakon stanovništva« svodi se naprosto na ovo: odnos između kapitala, akumulacije i stope najamnine samo je odnos između neplaćenog rada pretvorenog kapitala i dodatnog rada potrebnog za kretanje dodatnog kapitala. To dakle nije odnos među dvjema nezavisnim veličinama, s jedne strane veličinom kapitala, a s druge brojem radnog stanovništva, već je naprotiv u krajnjoj instanci samo odnos između neplaćenog rada istog radnog stanovništva«¹⁹.

Akumulacija kapitala ne provodi se uvijek na isti način niti istim intenzitetom. Jedno vrijeme akumulacija se odvija uz nepromijenjeni organski sastav kapitala, a neko vrijeme uz promjenu organskog sastava revolucioniranjem tehničkih uvjeta proizvodnje. Kada se kapital širi pri neizmjenjenom organskom sastavu kapitala, potražnja za radom proporcionalna je porastu veličine kapitala. Tada govorimo o ekstenzivnom širenju kapitala. Pod takvim uvjetima relativno brzo dolazi do smanjivanja rezervne radničke armije, ponuda rada slabi, kvaliteta preostale radne snage je

¹⁹ Marx, Kapital I. str. 549.

mного niža i ne odgovara zahtjevima proizvodnje (po kvalifikaciji, do-
bnoj strukturi, geografskoj lokaciji itd.). Slaba ponuda rada dovodi do po-
rasta najamnina. To je znak da se dalja ekstenzivna akumulacija kapitala
ne može nastaviti bez većih ekonomskih gubitaka. Tada nastupa promjena.
Tehnička sredstva postaju relativno jeftinija u odnosu na radnu snagu,
tehnik proizvodnje se mijenja, uvode se nova produktivnija sredstva ko-
ja traže manji broj radnih ruku, nova radna snaga se ne zapošljava, a
jedan dio dotad zaposlenih radnika se otpušta. Produktivnija sredstva za
rad omogućavaju obaranje potrebnog rada, a slaba potražnja za radom
dovodi do padanja najamnina. Takav oblik akumulacije nazivamo inten-
zivnim širenjem kapitala.

Smjena ekstenzivnog i intenzivnog oblika akumulacije kapitala čini
osnovu privrednog ciklusa koji prolazi kroz različite faze (kriza, depresija,
oživljavanje, polet). U pogledu zaposlenosti ta se smjena izražava kao na-
izmjenično odbijanje i privlačenje radne snage, kao stvaranje apsorpcija
rezervne industrijske armije²⁰. Što je proces akumulacije kapitala inten-
zivniji, to i ova kretanja industrijske rezervne armije dobijaju na učes-
talosti i oštrini. »S veličinom društvenog kapitala koji već funkcionira,
piše Marx, i sa stepenom njegova uvećanja, sa uvećanjem razmjera pro-
izvodnje i mase pokrenutih radnika; razvijanjem proizvodne snage nji-
hova rada; sa širim i punijim izbijanjem svih živih izvora bogatstva po-
većava se i razmjer u kojem je jače privlačenje radnika od strane kapi-
tala u sve većoj mjeri skopčano sa odbijanjem, mijenjanje organskog
sastava kapitala i njegova tehničkog oblika biva sve brže i sve se brže
uvećava opseg onih oblasti proizvodnje koje ovaj proces zahvaća čas
istovremeno, čas naizmjenično. *Proizvođači akumulaciju kapitala, radničko
stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem opsegu i sredstva koja
njeja samog čine relativno prekobrojnim. To je zakon stanovništva koji
je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje*«²¹.

Položaj radnika u procesu proširene reprodukcije, a time u osnovi i
njihovi životni uvjeti određeni su prvenstveno faktorima koji osiguravaju
sa gledišta kapitaliste najpovoljnije uvjete za dobivanje viška vrijedno-
sti. Kapital nije neka stalna veličina, već je elastičan dio društvenog bo-
gatstva koji se podjelom viška vrijednosti na dohodak i dodajni kapital
s napretkom znanosti i tehnologije i povećanjem stanovništva stalno
mijenja i koleba. Potencijal zapošljavanja nije dakle striktno određen,
on zavisi od načina upotrebe kapitala. Kretanja najamnine nisu dakle od-
ređena nekom apstraktnom količinom kapitala već se prvenstveno uprav-
ljaju prema širenju i sužavanju industrijske rezervne armije. U doba
privrednog poleta rezervna armija se smanjuje, ponuda rada opada, a
radnici su u prilici da se bore za više najamnine i bolje uvjete rada. Ali
krizom i depresijom, koje nastupaju poslije poleta, raste rezervna armija,
pada najamnina i raste socijalna nesigurnost radnika. Naizmjeničnim
širenjem i sužavanjem rezervne armije rada dane su granice kretanja

²⁰ Detaljnije o tome u knjizi Zvonimir Baletić: »Marksistička teorija eko-
nomskih kriza«, Naprijed, Zagreb 1965.

²¹ Ibid. str. 560 — 561.

najamnine, koje ne dopuštaju da sam odnos kapitala, eksploatacija radnika, ikad dođe u pitanje²².

Prema tome, bitan faktor koji određuje veličinu potražnje za radnom snagom jest proces oplođivanja kapitala i promjene koje nastaju u toku tog procesa u pojedinim fazama privrednog ciklusa.

Marx je na ovaj način konkretno ukazao u kojem kontekstu treba analizirati demografske fenomene, ne kao izdvojene i prirodno određene fenomene već kao sastavni dio općeg društvenog kompleksa, koji je prvenstveno determiniran materijalnim uvjetima života društva. U kapitalističkom društvu ovi materijalni uvjeti su određeni zakonom ekonomskog razvitka tog društva, te se ne mogu statički promatrati. Dugoročne tendencije razvitka kapitalizma, kao što su koncentracija i centralizacija kapitala, razaranje nekapitalističkih sektora proizvodnje, rast organskog sastava kapitala, veća učestalost i oštrina ekonomskih kriza, povećana socijalna nestabilnost radničke klase, imat će svakako dubokog utjecaja na kretanje stanovništva. Na ovaj način najveći dio stanovništva izvrnut je krajnjoj nesigurnosti rada i života, bez obzira što najamnina može povremeno i porasti. Rastuća bijeda i nesigurnost radničke klase čini prema Marxu opći zakon kapitalističke akumulacije. *»Što je veće društveno bogatstvo i što je veći kapital koji funkcionira i opseg i energija njegova raste, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegova rada, to je veća industrijska rezervna armija. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Dakle, relativna veličina rezervne armije raste s potencijalima bogatstva. Ali što je veća rezervna armija u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidiranog suvišnog stanovništva, čija bijeda stoji u obrnutom razmjeru prema mukama njegova rada. Naposljetku, što je veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, to je veći službeno priznati pauperizam. Ovo je apsolutni, opći zakon kapitalističke akumulacije«²³.*

Marx je predviđao da »radnikov položaj mora bivati sve gori što se kapital sve više akumulira, pa ma kako radnik bio plaćen, visoko ili nisko«²⁴. Očito je dakle da Marx nije mislio da je visina najamnine jedini odlučujući pokazatelj socijalnog položaja radničke klase. Apsolutna visina potrošnje svakako je važan faktor socijalnog položaja radnika, ali su isto tako značajni i uvjeti njegova rada i života, intenzivnost rada, nezaposlenost i nesigurnost zaposlenja, osiguranje na radu, prerana iscrpljenost i profesionalne bolesti, mogućnost napredovanja i obrazovanja itd. No, uza sva poboljšanja koja su nastupila u realnoj najamnini i drugim uvjetima rada radničke klase u kapitalizmu u drugoj polovici 19. i 20. stoljeća, najamni odnos radnika ostaje i dalje temeljnom činjenicom, ostaje zavisnost rada od kapitala, otuđenost radnika od odlučivanja o uvjetima vlastitog rada i od općih društvenih poslova i odluka. Teško je utvrditi kako ove pozitivne i negativne činjenice pojedinačno utječu na demografska kretanja, ali se ona danas ne bi mogla analizirati odvojeno od nekih te-

²² Ibidem.

²³ Kapital I. str. 573.

²⁴ Kapital I. str. 574.

meljnih promjena demografske situacije, koje su posljedica zdravstvene revolucije i revolucije u obrazovanju i koje su bitno izmjenile prosječni ljudski vijek i gledanje na veličinu potomstva. Marx sam se nije nikad upuštao u nagađanja o dalekoj budućnosti, pa to nije činio ni u pogledu stanovništva. Samo analiza konkretnog stanja i odnosa jednog društva može dati adekvatan uvid u probleme i perspektive tako složenog društvenog fenomena kao što je reprodukcija ljudskog faktora društva.

Marx nije ostavio iza sebe nikakve prognoze u pogledu demografskih kretanja u socijalističkom društvu. To je i razumljivo, jer se on nije upuštao niti u razradu općih načela socijalističke organizacije, a još manje je mogao predviđati konkretni razvoj ekonomskih i društvenih prilika u pojedinim socijalističkim zemljama koje bi mogle uvjetovati demografsko ponašanje i razvoj. U »Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države« Engels predviđa da će u socijalizmu žena biti potpuno emancipirana i izjednačena s muškarcem, da će ona ravnopravno sudjelovati u javnom životu, da će spolna ljubav biti oslobođena prinude i ekonomskih obzira, da će monogamija u punom smislu postati prirodni oblik veze između muškarca i žene, da će uzdržavanje i odgoj djece biti društvena briga itd.²⁵, ali ništa ne kaže kakve će to imati posljedice na broj rađanja i kretanja broja ljudi. Ali, kao i ostali socijalisti, Marx i Engels su bili optimisti u pogledu rješavanja problema uzdržavanja naraslog stanovništva, čvrsto vjerujući da je problem siromaštva stvar društvenih institucija, a ne prirodnih ljudskih sklonosti, i da će novi društveni odnosi i adekvatnije institucije u socijalizmu problem stanovništva definitivno riješiti. Takvo uvjerenje i danas je dominantno u zemljama koje grade socijalističko društvo i pored znatnih razlika u demografskoj politici tih zemalja.

²⁵ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Marx — Engels, Izabrana djela, tom. II. Kultura 1950. str. 214 — 222.